

XX ASRNING BIRINCHI VA IKKINCHI YARMIDA SHAXMAT

Choriyeva Munira Faxriddin qizi

O'zbekiston-Finlandiya Pedagogika Instituti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada shaxmat o'yining paydo bo'lish tarixi, shaxmat so'zining ma'nosi, uning qaysi so'zdan kelib chiqishi tarixi haqida keltirilgan. Shuningdek, maqolada XX asrning birinchi va ikkinchi yarmida shaxmat o'yini tarixi va jarayonlari haqida hamda bu davrda bo'lib o'tgan o'yinlar va ularning natijalari, shaxmat sport ustalari haqida ham ma'lumotlar berib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *Chaturanga, shaxmat, shatranj, Vilgelm Steynis Iogann Sukertort, FIDE, "Klassik" yo'nalish, Deep Blue.*

Abstract: *This article describes the history of the game of chess, the meaning of the word chess, and the history of its origin. The article also provides information about the history and processes of the chess game in the first and second half of the 20th century, as well as the games and their results, and chess masters.*

Key words: *Chaturanga, chess, chess, Wilhelm Steinis Johann Sukertort, FIDE, "Classic" direction, Deep Blue.*

Аннотация: *В данной статье описывается история игры в шахматы, значение слова шахматы и история его происхождения. Также в статье приведены сведения об истории и процессах шахматной игры в первой и второй половине XX века, а также о партиях и их результатах, а также о шахматных мастерах.*

Ключевые слова: *Чатуранга, шахматы, шахматы, Вильгельм Стейнис Иоганн Шукерторт, ФИДЕ, «Классическое» направление, Deep Blue.*

Shaxmat tarixi bir yarim ming yillik tarixga ega. Farazlarga ko'ra shaxmat hindlarning Chaturanga o'yini bo'lib bu forslar tomonidan o'zlashtirilib o'zgartirishlar kiritilib shatranj deb atalgan. VII asrda arablar Eronni egallagandan so'ng, shatranj Arab xalifaligiga tarqaldi. Arablar esa shatranjni Yevropaga tarqatishdi. XV asr oxirlarigacha shaxmatdagi Farzin va Filning o'yindagi harakatlari cheklangan edi, shu paytdan boshlab esa zamonaviy ko'rinishga ega bo'ldi. O'yin sezilarli darajada o'zgardi, tezlashdi, oqlar o'yinni boshlab bergani uchun o'yinning ilk bosqichidayoq hujumda va joylarni egallashda ustunlikka ega bo'lishdi.

XIX asr o'rtalarida dastlab turli shahar va davlatlarning eng kuchli shaxmatchilari o'rtasida o'yinlar shaklida asrning ikkinchi yarmidan esa xalqaro turnirlar ko'rinishida xalqaro musobaqalar tizimi paydo bo'ldi. 1886-yil Vilgelm Steynis Iogann Sukertortni mag'lub etdi va shaxmat bo'yicha 1-jahon chempioni deb e'lon qilindi. Shu musobaqadan keyin shaxmat bo'yicha jahon chempionatlari tarixi boshlandi. 1924-yil Xalqaro shaxmat federatsiyasi (FIDE) tashkil etildi. 1946-yili to'rtinchi jahon chempioni Aleksandr Alyoxin vafotidan keyin keyingi unvon egalari FIDE tomonidan

tasdiqlangan qoidalar asosida sportcha tanlov tizimi tomonidan tasdiqlanardi. XX-asr oxirida shaxmatda bo`linish yuz berdi: Jahon chempioni Garri Kasparov va raqibi Naydjel Short FIDE homiyligida bo`lmagan yana bir o`yin o`tkazdilar va 1993-2006-yillarda bir vaqtning o`zida FIDE bo`yicha jahon chempionlari va "Klassik" yo`nalish bo`yicha musobaqalar o`tkazildi. 2006-yildan jahon chempionati qur`a tashlash marosimi birlashtirildi va 2013-yildan beri uni norvegiyalik Magnus Karlsen o`tkazmoqda.

XX-asrning ikkinchi yarmida dunyoda kompyuter shaxmati rivojlana boshladi. 1979-yillarda dasturlar juda zaif darajada o`ynagan bo`lsa, 1997-yilda IBM tomonidan ishlab chiqilgan "Deep Blue" kompyuteri o`sha vaqtda amaldagi jahon chempioni Garri Kasparovni 3,5:2,5 hisobda mag`lub etdi. XX asrning ikkinchi yarmida dunyoda kompyuter shaxmati rivojlana boshladi. XXI-asr boshlariga kelib shaxmat dasturlarini kuchliligi insoniyat tomonidan tan olina boshlandi.

Lasker shaxsiy namuna ko`rsatib shaxmatni sport turiga aylantirishga katta hissa qo`shganlardan biri bo`lgan. Uning o`ziga xos o`yin uslubi bo`lmagan ammo qaqshatqich hujum qilish va himoya qilishni biladigan va raqiblarni individual hususiyatlari, kuchli va zaif tomonlarni inobatga olgan holda o`ynardi. Vaqt o`tishi bilan shaxmat Laskerning asosiy daromad manbaiga aylandi va u musobaqalarda qatnashgani uchun yuqori to`lovlarni kelishib olgan. Uning bu odati 1900-yilda o`ta qashshoqlikda vafot etgan Staynitsning umrining oxiri unga chuqur taassurot qoldirgan. 1851-yili London musobaqasidan boshlab ko`plab turnirlar qoidalariga ko`ra shaxmatchilarning o`yinlarga bo`lgan mualliflik huquqi tegishli turnirning tashkiliy qo`mitasidan emas balki o`yinchilardan tan olinishini doimiy ravishda talab qilgan. Bundan tashqari o`zini jahon chempioni sifatida alohida maqomga ega shaxmatchi deb hisoblagan Lasker uning o`yinlariga bo`lgan huquqlarni tan olishni talab qilgan. Lasker 27 yil davomida (1894-1921) jahon chempionligini qo`lga kiritish bo`yicha rekordchi hisoblanadi. 1900-yillarning boshlarida AQSHlik Frenk Marshall 1904-yilda Kembridj-Springs musobaqasida g`alaba qilgach u jiddiy raqib sifatida ko`rilgan lekin u biron marta bo`lsada Laskerni mag`lub etolmagan. Uning vatandoshi Zigbert Tarrash va chor Rossiyalik shaxmatchi David Yanovskiy ham jiddiy raqiblar bo`lib hisoblangan. 1890-yillarda Tarrash eng barqaror o`yinlar o`tkazdi. Lasker va Tarrash o`rtasida o`yin bo`lib o`tdi, ammo bu vaqtda Tarrash o`zining eng yuqori cho`qqisini bosib o`tgan edi. Avstriyalik Karl Shlexterga qarshi o`yinda mablag` yetishmasligi tufayli bor-yo`g`i 10 partiya o`yin o`ynaldi va durang bilan yakunlandi. Oxirgi o`yinda Lasker g`alaba qozondi.

1948-yilgacha XIX-asrda shakllangan jahon chempioni unvonining uzluksizligi tizimi saqlanib qoldi ya`ni raqib chempionni o`yinga chaqiradi va g`olib yangi chempion bo`ladi. 1909-yilda 20 yoshli kubalik Xose Raul Kapablanka Marshallga qarshi o`yinda +8-1=14 hisobda g`alaba qildi. Ikki yil o`tgach San-Sebastiyandagi vakillik musobaqasida g`alaba qozondi. U yerda xalqaro turnirlarda g`alabalarga erishmagan yagona shaxmatchi edi. Kapablankani chempionlik uchun da`vog`ar sifatida

ko`rila boshlandi. 1914-yilda Sankt Peterburgdagi turnirda Lasker va Kapablanka ilk marta o`ynashdi. Bu yerda ham Lasker birinchi o`rinni oldi. Kapablanka ikkinchi bo`ldi. Rus yosh shaxmatchisi Aleksandr Alyoxin esa uchinchi o`rinni egalladi. Birinchi jahon urushi boshlangach shaxmat musobaqalari ham vaqtincha to`xtadi. Birinchi jahon urushi tugagach Kapablanka Laskerga qarshi chiqdi. 1920-yil ular o`yin o`tkazish uchun shartnoma qilishdi. Lekin Lasker o`yinsiz chempionlik unvonidan voz kechmoqchi bo`ldi. Biroq jamoatchilik fikri undan o`yinni talab qildi va Gavana pul mukofotini qo`lga kiritgach o`yinga rozi bo`ldi. O`yin 1921-yil bo`lib o`tib unda Kapablanka foydasiga $+4-0=10$ tugadi. Biroq sobiq chempion keyingi ikki turnirda Nyu-York (1924), Moskva (1925) Kapablanka oldinda edi. Oxirgi musobaqada Kapablanka uchinchi, Lasker ikkinchi, SSSRning ikki karra chempioni Germaniyada doimiy yashab tez orada Sovet fuqoroligidan voz kechgan Yefim Bogolyubov ustunlik qildi.

1924-yili Parijdagi yozgi Olimpiada o`yinlarida shaxmat musobaqasi individual tarzda havaskorlar o`rtasida o`tkazildi. Lekin havaskorlar va professionlarni ajratib olish boshidanoq muommo bo`lib qoldi. Parij olimpiadasi yoki havaskorlar jahon chempionatida latviyalik German Matison g`olib chiqdi. Ayni vaqtda Parijda Xalqaro shaxmat federasiyasi (FIDE) tashkil qilindi va uning birinchi prezidenti gollandiyalik Aleksandr Ryub saylandi. Urushdan keyingi yillarda FIDE jahon chempionligi va yirik turnirlarga hech qanday ta`sir ko`rsatmagan. 1927-yili Londonda birinchi shaxmat olimpiadasi mamlakatlarning jamoaviy musobaqasi shaklida tashkil etildi va bu musobaqalar muntazam o`tkazila boshlandi. FIDE olimpiadalar bilan bir vaqtda shaxmat bo`yicha ayollar o`rtasida jahon chempionatlarini tashkil etdi. Urushdan oldingi barcha turnirlarda asli chexoslavakiyalik keyinchalik Buyuk Britaniya fuqoroligini olgan Vera Menchik g`olib chiqqan. Menchik ayollar musobaqasida hech qanday raqobatga ega emas edi. Urushdan keyingi yillarda germaniyalik Sonya Graf doim musobaqalarda ustunlik qilib 2 marta g`alaba ham qildi va erkaklar musobaqalarida qatnashdi. Lekin uning natijalari juda zo`r emasdi.

1920-yillar gipermodernizm deb nomlanuvchi maktabning gullagan davri edi. Uning yetakchilari Aron Nimsovich, Rixard Reti, Saveliy Tartakover va 1921-yil vafot etgan Dyula Breyer edi. Ular Tarrashning markazni egallab olish g`oyasidan ko`ra qanotlardan va raqibning zaif tomonlariga hujum qilib bosim o`tkazishni yoqlar edilar. Gipermodernistlarning dasturiy ishlari Retining "Shaxmatning yangi g`oyalari" (1922), Tartakoverning "O`ta zamonaviy shaxmat o`yini", va Nimsovichning "Mening tizimim" (1925) asarlari edi. Ular shular vositasida Reti debyuti, Nimsovich mudofaasi, Gollandiya mudofaasi, Grunfeld mudofaasi taktikalari kelib chiqdi. Gipermodernistik g`oyalar ta`sirida Alyoxin debyutlarni ishlatib shaxmatga Alyoxin mudofaasi deb nomlangan usulni olib kiridi.

Kapablanka bilan o`yinga eng ko`p da`vogarlikka haqli shaxmatchilar bular Alyoxin, Bogolyubov, Nimsovich edi. Chunki ular qator musobaqalarda g`alaba qilishgan edi. Alyoxin Argentina rasmiylaridan Buenos-Ayresdagi o`yin uchun

moliyaviy yordam olishga muvaffaq bo'ldi va chempionni rasman o'yinga taklif qildi. 1927-yil boshida Nyu-Yorkda o'yin musobaqa bo'lib o'tdi va bu haqiqiy jahon chempionligi uchun tanlov sifatida tan olindi. Kapablanka va chempionlik uchun 5 ta da'vogar-Alyoxin, Nimsovich, Marshall, Rudolf Shpilman va Milan Vidmar 4 raunddan o'ynashdi (Bogolyubov ishtirok etishdan bosh tortdi). Kapablanka 20 ta o'yinning barchasini mag'lubiyatsiz yakunlab 20 ta o'yindan 14 tasini g'alaba bilan tugatdi. Alyoxin ikkinchi, Nimsovich uchinchi bo'ldi. Ikkinchi o'rindagi Alyoxin chempion bilan chempionlik o'ynash uchun huquqini tasdiqladi. O'sha yilning kuzida Argentinada Kapablanka va Alyoxin o'rtasida o'yin bo'lib o'tdi. Chempionning shartlariga ko'ra ishtirokchilardan birining 6 ta g'alabasiga qadar cheklanmagan o'yinlar soni o'ynalishi belgilandi. 34 ta o'yin natijalariga ko'ra (o'sha paytda jahon chempionligi uchun o'yinlar soni bo'yicha rekord) Alyoxin g'alaba qozondi $+6-3=25$. Sobiq chempion revansh o'yinga rosa intildi, lekin bunday o'yin hech qachon bo'lmadi. 1929-yili Alyoxin Bogolyubovning chaqirig'ini qabul qildi va kuchsizroq bo'lgan raqibini 15:9 hisobda mag'lub etdi. Kapablankadan tashqari barcha ishtirok etgan San remodagi (1930) musobaqada 15 tadan 14 tasini va Bleddagi musobaqada 26 tadan 20tasida g'alabalari bilan chempionligini isbotladi. 1929-yili Alyoxinsiz o'tgan Karlsbad musobaqasida Aron Nimsovich g'olib bo'ldi.

1930-yillarning boshlarida shaxmatchilarning yangi avlodi maydonga chiqdi. 1931-yil 20 yoshida SSSR chempionligi qo'lga kiritgan Mixail Botvinnik qo'lga kiritgan, 1931-32-yillardagi Gastings musobaqasidagi g'alaba Rossiyadagi g'alabali yurishlarning davomi bo'ldi. 1930-yillarning birinchi yarmida chexoslavkiyalik Salo Flora, 1935-yil Varshavadagi Olimpiadada Estoniya terma jamoasi tarkibidagi 19 yoshli Pol Keresning yorqin o'yinlari bilan debyut qildi. 1930-yillarda ketma-ket 4 ta shaxmat olimpiadasida Isaak Kejden va Ruben Fayn boshchiligidagi AQSH terma jamoasi g'olib chiqdi. Biroz vaqt o'tgach 1936-yildan boshlab 4 bor AQSH chempionatida g'olib bo'lgan Samuel Reshevskiy AQSH shaxmatchilarining yetakchisiga aylandi. Alyoxin esa 1934-yil Bogolyubov bilan yana bitta o'yin o'tkazdi va ishonchli tarzda 15:10 hisobda g'alaba qiladi. Bir yil o'tgacha Alyoxin chempionlik himoyasini o'tkazdi va uning raqibi Mak Eyve da'vogarlar ichida eng munosibi deb topildi (uning musobaqalardagi g'alabalari Flor va Kapablankanikidan kamtarona bo'lsada). Shunga qaramay Eyve Alyoxinni $+9-8=13$ tarzda mag'lub etdi. Alyoxinning bu mag'lubiyatiga uning alkogol bilan bog'liq muommolari sabab deb topilgan. Keyingi yili Nottingem (Buyuk Britaniya) o'z davrining eng yirik musobaqasiga mezbonlik qildi. Unda yangi chempion va uchta sobiq chempionlar-Lasker, Kapablanka va Alyoxin o'ynashdi. Eyve bu musobaqada oltinchi bo'ldi. 1 va 2-o'rnlarni Kapablanka va Botvinnik bo'lishib olishdi. 1935-yildagi o'yin shartlariga ko'ra jahon chempioni mag'lubiyatga uchragan tarzdarevansh uchrashuv o'tkazish huquqiga egaligi nazarda tutgan va ikki yildan keyin bo'lib o'tgan. O'sha vaqtda musobaqalarda o'rtacha natijalariga qaramay Alyoxin Eyve ustidan ishonchli tarzda $+10-4=11$ g'alaba qozondi

va chempionlikni qaytarib oldi. Alyoxin 1946-yilda vafotigacha jahon chempioni bo`lib qoldi. Uni shaxmat taxtasi ustida vafot etgan deyishadi.

1920-yillarda Sovet Ittifoqida shaxmat to`garaklari, klublari va musobaqalarini o`tkazuvchi tashkilot tuzildi. 1924-yilda 3-Butunittifoq shaxmat qurultoyida Butunittifoq shaxmat va shashka seksiyasi tashkil etildi. 1920-yil oxiridan boshlab sport seksiyalardagi havaskorlarga beriladigan toifalardan tashqari SSSR grossmeysteri unvonigacha bor edi. Ilk marta bu unvonni 1929-yil Boris Verlinskiy olgan. SSSR shaxmatiga shaxmat ishqibozi Nikolay Krilenko xabarlik qilgan. 1924-yilda Butunittifoq hududida "64" jurnali tashkil etildi. Krilenko uning muxarriri bo`ldi. Uning tashabbusi bilan 1935 va 1936-yillari ikkinchi va uchinchi Moskva xalqaro musobaqasi bo`lib o`tdi. Ikkala musobaqada ham Botvinnik katta muvaffaqiyatga erishdi. Birinchisida Flor bilan 1-o`rinni bo`lishgan bo`lsa, ikkinchisida Kapablankadan keyingi o`rinni egalladi. Shu bilan birga sovet shaxmatchilari chet eldagi o`yinlarda hukumat ruxsatisiz qatnasha olmas edi. Sovet shaxmatchilari Germaniya ishchilar shaxmat ittifoqi tashabbusi bilan 1923-yilda tashkil etilgan Ishchilar shaxmat xalqaro tashkiloti (Shaxintern) musobaqalarda qatnashdilar. 1929-yilda Germaniyada hokimiyat tepasiga milliy sotsialistlar kelgach Germaniya ishchilar shaxmat ittifoqi taqiqlanadi va SSSR shaxmatchilari Shaxinterndagi ishtirokini to`xtatadi. SSSR adliyasining birinchi xalq komissari Krilenko Buyuk terror tashkilotchilaridan biri edi, ammo 1938-yilda uning o`zi hibsga olinib o`limga hukm qilindi.

1938-yili Alyoxinning navbatdagi raqibini aniqlash uchun Gollandiyada ikki davrali musobaqa tashkil etildi. Musobaqa nomi homiy kompaniya sharafiga AVRO musobaqasi deb ataldi. Bu musobaqada jahon chempioni va yetti da`vogar-Botvinnik, Kapablanka, Keres, Reshevskiy, Fayn, Flor va Eyve bor edi. Musobaqada yosh avlod vakillari Keres va Fayn 14 balldan 8,5 ball, Botvinnik 7,5 ball to`pladi. Alyoxin, Eyve va Reshevskiy 7 balldan olib 4-6-o`rinlarni bo`lishishdi. Qo`shimcha ko`rsatkichga ko`ra (Berger koeffitsiyenti) estoniyalik shaxmatchi g`olib deb topildi. Biroq u bilan Alyoxin o`rtasidagi va yashirin tarzda muzokara olib borilgan Botvinnik o`rtasidagi o`yin o`tkazilmadi.

Ikkinchi jahon urushi 1939-yilda Buenos-Ayresdagi olimpiada qizg`in pallaga kirganda boshlandi. Ko`pgina yevropalik shaxmatchilar Argentina yoki boshqa Lotin Amerikasi mamlakatlarida qolishni afzal ko`rishdi. Shu jumladan Olimpiada g`olibi avstriyalik Elizkazes boshchiligidagi Germaniya terma jamoasi, juda iqtidorli yosh shaxmatchi polyak Mendel Naydorf kiradi. Urush yillarida fashistlar Germaniyasi bosib olgan hududlarda Alyoxin, Keres, Bogolyubov hamda neytral Shvetsiya shaxmatchilari Gyost Shtols va Erik Lundin ishtirokida musobaqalar tashkil etilgan. 1942-yilda Myunxenda bo`lib o`tgan musobaqada o`zini yaxshi ko`rsatgan Alyoxin qatnashgan bu musobaqa Yevropa chempionati deb e`lon qilingan. Bosib olingan Polsha hududidagi general-gubernator Gans Frank shaxmatga muxlislik qilgan va qator musobaqalar tashkil qilgan.

1950-yillar Botvinnik va Smislov o`rtasida jahon chempionligi uchun uzoq davom etgan kurash bilan ajralib turdi. Ular 5 yil ichida 3 bor o`ynashdi. Smislov birinchi marta 1953-yil Shveysariyada bo`lib o`tgan nomzodlar turnirida g`alaba qozonib, o`yin huquqini qo`lga kiritdi. Jahon chempionligi uchun kurash keyingi yil bo`lib o`tdi va durang bilan yakunlandi: 12:12. 1956-yilgi nomzodlar musobaqasida yana Smislov g`alaba qildi. 1956-yilda birinchi olimpiada Moskvada bo`lib o`tdi. Huddi shu joyda FIDE kongressida chempionlik uchun qur`a tashlash qoidalariga ikkita qo`shimcha qabul qilindi. Mag`lub bo`lgan jahon chempionining bir yil ichida yangi chempionga qarshi revansh o`tkazish huquqi va 5 dan ortiq da`vogarlar qatorida bir mamlakat vakillari bo`lishi mumkin (SSSR nazarda tutilgan), shu jumladan oldingi sikl natijalariga ko`ra da`vogarlar qatoridan joy olishni kafolatlaganlar. Yuriy Averbaxning so`zlariga ko`ra ikkala shartni qabul qilish tashabbusi Botvinnikdan chiqdi va ikkinchi shart tufayli kamroq kuchli raqiblar nomzodlar tanloviga chiqdi. Sovet grossmeysteri Leonid Shteyn ushbu cheklovdan ikki marta 1962 va 1965-yillarda eng ko`p zarar ko`rgan deb hisoblanadi va mintaqalararo musobaqada o`zidan past bo`lgan xorijlik shaxmatchilarga yo`l ochgan; 1965-yildan keyin qoida bekor bo`ldi. 1957-yilda Moskvada bo`lib o`tgan Smislov va Botvinnik o`rtasidagi ikkinchi baxs Smislov foydasiga 12,5:9,5 ga g`alaba qildi. Ammo qoidalariga ko`ra sobiq chempion huddi shu shartlar asosida raqibga qarshi revansh o`tkazish huquqini saqlab qoldi. Revansh baxsida Botvinnik chempionlikni qaytarib oldi. Botvinnikning navbatdagi raqibi sovet grossmeysteri rigalik Mixail Tal edi. U 21 yoshida hududlararo musobaqada va 22 yoshda nomzodlar musobaqasida g`olib chiqdi. AQSHlik Robert Fisher huddi shu nomzodlar musobaqasida rekord yosh 15 yoshida grossmeysterlik me`yorlarini bajardi. Tal chempionlik baxsida Botvinnikni mag`lub etdi 12,5:8,5 hisobida. Talning o`ziga xos hususiyati tajovuzkor kombinatsion o`yin uslubi edi. Uning qurbonliklari ko`pincha noto`g`ri bo`lib chiqardi lekin shaxmat taxtasida raqib unga qarshi yaxshi himoya yo`lini topolmagandi. Talning faoliyati sog`lig`i bilan bog`liq muommolarga duch keldi. Kasallikdan to`liq tuzalmasdan Botvinnik bilan baxsda 8:13 hisobda mag`lub bo`ldi. Keyinchalik u 1980-yilgacha top shaxmatchi bo`lgan holda ko`plab kasalliklardan aziyat chekdi. Tal va Botvinnik SSSR chempionatlarida 6 tadan g`alaba qozonib rekord o`rnatdi. Bu davr mobaynida Keresni omadsizliklar quvladi. 1953-1962-yillarda nomzodlar musobaqalarida u ikkinchi bo`ldi yoki ikkinchini bo`lishdi. Dunyodagi eng kuchli shaxmatchilardan biri bo`lib chempionlik uchun o`yin huquqini ololmadi. 1962-yil Kyurasaoda bo`lib o`tgan nomzodlar musobaqasidan so`ng nomzodlar musobaqasi tizimi o`zgartirildi. Unda Tigran Petrosyan g`alaba qildi. Uning hamyurtlari Keres va Geller ikkinchi va uchinchi o`rinlarni bo`lishishdi. Fisher "Sports Illustrated" jurnalida tanqidiy maqola e`lon qildi. Unda u sovet shaxmatchilari triosini ularning o`zaro o`yinlarida kuchini tejash maqsadida durang o`ynab kelishib olganlikda aybladi. Ular kuchlarini asrab Fisherga qarshi esa yangi kuch bilan baxslashar edi. FIDE ham Fisherni maqulladi. Ochilgan janjaldan so`ng FIDE

navbatdagi sikldan jahon chempionining raqibi nomzodlarning Olimpiya tizimi bo'yicha o'yinlar sikli natijalariga ko'ra aniqlanishiga ovoz berdi.

Jahon chempioni bo'lgach Fisher bironta ham rasmiy o'yin o'tkazmadi. 1975-yilda chempionlik uchun yangi o'yindagi yangi raqibi sovet grossmeysteri Anatoliy Karpov vatandoshlari Lev Polugayevskiy, Spasskiy, Viktor Korchnoyni ketma-ket mag'lub etgandi. 1971-yilda FIDE kongressi 1975-yilgi jahon chempionligi uchun o'yinni o'yinlar soni cheklanmagan holda 6 tagacha g'alaba bilan o'tkazishga qaror qilindi. 1974-yildagi FIDE kongressi oldidan Fisher ko'plab shartlar qo'ydi. FIDE kongressida SSSRning qarshiligi bilan uning talablari rad etildi. Shundan so'ng Fisher o'yinda ishtirok etishdan bosh tortdi. 1975-yil 3-aprelda FIDE prezidenti Maks Eyve o'yinsiz Karpovni jahon chempioni deb e'lon qildi. 1970-yillarning ikkinchi yarmida Karpov o'zi ishtirok etgan ko'plab musobaqalarda g'olib chiqdi. 1979-yil Monrealdagi "Yulduzlar musobaqasi"da birinchi o'rinni Tal bilan bo'lishib olib chempionligi tasdiqladi. 1978-yil Karpov Viktor Korchnoyga qarshi unvonini himoya qildi. O'yinning ahamiyati shundan iborat ediki ikki yil oldin Korchnoy siyosiy qochoq maqomida Niderlandiyadan siyosiy boshpana so'rab SSSRdan ketgandi. Karpov Korchnoyni +6-5=21 hisobda mag'lub etdi. 3 yildan so'ng nomzodlar siklida Korchnoy yana g'alaba qozondi. Ammo yangi o'yinda chempionning ustunligi allaqchon sezilarli edi. Huddi shu davrda 1952-yildan beri ilk marta ketma-ket ikkita olimpiada SSSR g'alabasi bilan tugamadi. 1976-yil SSSR Isroil bilan munosabatlar sovuqlashgach Hayfadagi olimpiadani boykot qildi. Hayfada AQSH terma jamoasi g'alaba qildi. Ikki yildan so'ng Karpovsiz SSSR terma jamoasi Buenos-Ayres olimpiadasida Vengriyaga chempionlikni berdi.

1984-yilda Karpovning navbatdagi raqibi 21 yoshli sovet grossmeysteri Garri Kasparov bo'ldi. U saralashda 63 yoshli Smislovni, yarim finalda Korchnoy mag'lub etildi. Kasparov 1979-yil Banya-Luka (Yugoslaviya) da 16 yoshida usta sifatida qatnashib grossmeysterlar ichida 2 ochko bilan g'olib bo'lganda dunyoga tanildi. Keyingi yillarda 1980-yilgi o'smirlar o'rtasidagi olimpiadada g'olib bo'ldi. SSSRning 49-chempionatida eng yosh g'olib bo'ldi. 1980 va 1982-yillardagi olimpiadalarda g'olib chiqqan SSSR terma jamoasi tarkibida bo'ldi. 1984-yil yozida "SSSR terma jamoasi jahon termasiga qarshi" o'yinida (1970-yilgi o'yinni remeyki) Karpov va Kasparov boshchiligidagi Sovet jamoasi 21:19 hisobida g'alaba qozondi. 6 ta g'alabaga qadar bo'lgan baxsda Karpov to'qqizinchi bo'limda to'rtinchi g'alabaga erishdi. Keyin uzoq davom etgan duranglar seriyasi davom etdi va 27-o'yinda amaldagi chempion g'alaba qildi. Ammo keyin Kasparov tashabbusni o'z qo'liga oldi va Kasparovning 47 va 48-o'yinlarda ketma-ket g'alabalaridan so'ng tarixda ilk bora FIDE prezidenti Florensiyo Kampomanes o'yinning davom etishi shaxmatchilarning sog'lig'iga zarar yetkazishi mumkinligini aytib, uchrashuvni to'xtatdi. Ikkala shaxmatchi ham uchrashuvni davom ettirishga tayyor ekanligini aytsada bu qarorga ta'sir qilmadi. Ko'p o'tmay bo'lib o'tgan FIDE kongressida "24 o'yinlik" o'yin formulasini qaytardi. Huddi shu raqiblar o'rtasidagi yangi o'yin 1985-yil kuzida bo'lib o'tdi. Unda 13:11 hisobida

Kasparov g'alaba qozondi va o'n uchinchi chempion bo'ldi. 1986-yil revansh baxsida ham Kasparov g'alaba qildi. 1987-yil 12:12 hisobda Kasparov va Karpov baxsi tugadi va Kasparov chempionlikni saqlab qoldi. Sobiq chempion sifatida nomzodlar sikli g'olibi Andrey Sokolovni mag'lub etdi. 1990-yilda Kasparov yana Karpov bilan chempionlik uchun baxsda qatnashdi. Kasparov 12,5:11,5 hisobida g'alaba qozondi. Karpov va Kasparov baxsi shaxmat tarixida shaxsiy to'qnashuvlarning o'xshashi yo'q baxslariga aylandi. Ular chempionlik uchun 5 ta o'yin o'tkazdi va ular o'zaro 144 ta partiya shaxmat o'ynashdi.

1962-yildan 1978-yilgacha ayollar bahslarida jahon chempionlik unvoni gruzin millatiga mansub sovet shaxmatchisi Nona Gaprindashviliga tegishli edi. U chempionlik bahsida hamyurti Yelizaveta Bikovani 9:2 ga mag'lub etgandi. Keyin vatandoshlari Alla Kushnir (3 marta) va Nana Aleksandriyaga qarshi chempionlik bahslarida unvonini muvaffaqiyatli himoya qildi. Gaprindashvili Vera Menchikdan keyin erkaklar musobaqalarida muvaffaqiyatli ishtirok etgan birinchi shaxmatchi bo'ldi va Lon-Payn musobaqasida (1977) birinchi o'rinni bo'lishib, erkaklar o'rtasidagi grossmeyster unvoniga sazovor bo'lgan birinchi ayol bo'ldi. Sovet shaxmatining gruzin fenomenining davomi 1978-yili Gaprindashvili va 27 yoshli Mayya Chiburdanidze o'rtasidagi o'yin bo'lib, unda Mayya 8,5:6,5 hisobida g'alaba qozondi. Bundan tashqari Nana Aleksandriya (1975 va 1981) va Nana Ioseliani (1988 va 1993) chempionlikka da'vogar bo'lishdi.

XX-asrning ikkinchi yarmida kompyuter shaxmatiga asos solindi va rivojlantirildi. Shaxmat juda ko'plab kompyuter mutaxassislarini qiziqitirdi. Chunki ular shunga o'xshash hisoblash, analizlar va boshqa muommolarni hal qilishdi. 1950-yili "Philosophical Magazin" jurnalida Klod Shennonning "Shaxmat o'ynash uchun kompyuter dasturlash" maqolasi chop etildi, unda ular shaxmat dasturini yaratishning asosiy vazifalarini shakllantirdilar. Shennon shaxmat dasturlarini ishlab chiqishda ishtirok etmagan, biroq uning maqolasi bu soxadagi asosiy bosqich sanaladi. Jiddiyroq o'ynash mumkin bo'lgan partiyalarga ega bo'lgan dasturlar 1950-yillarning oxirlariga kelib ishlab chiqildi. 1966-1967-yillarda Sovet nazariy va eksperimental fizika institutining bir guruh olimlari (G.Adelson-Velskiy, V.Arlazarov va boshqalar) tomonidan ishlab chiqilgan dastur va Kotok-Makkarti Massachusetts texnologiya instituti talabalari tomonidan professor Jon Makkarti rahbarligida va Makkarti keng ko'lamda ishlagan alfa-beta kesish algoritmidan foydalangan holda yaratilgan edi. ITEFni ishlab chiqish asosida "Kaissa" dasturi yaratildi, bu dastur kompyuter dasturlari o'rtasidagi birinchi jahon chempionatida g'olib chiqdi (1974-yilda 13 ta dastur ishtirok etdi, ularning har biri 4 ta o'yin o'ynadi). 1968-yili britaniyalik shaxmat ustasi Devid Levi Makkarti bilan o'n yil davomida hech qanday shaxmat dasturi uni o'yinda mag'lub etmasligiga pul tikib garov o'ynadi. Levi ushbu garovda g'alaba qozondi, garchi kompyuter dasturlari o'yin darajasi sifati o'sgan bo'lsada. 1978-yilda shaxmat dasturlar o'rtasida g'olib bo'lgan "Chess 4.7" dasturini 4,5:1,5 hisobida yutdi. Faqat 1989-yili IBM kompaniyasining "Deep Thought" kompyuteri Levini 4:0 hisobda

mag`lub etdi. Xuddi shu yili "Deep Thought" Kasparovga qarshi ikkala o`yinda ham mag`lub bo`ldi. XX asrning shaxmat tarixi shu zaylda davom etib turli xil o`zgarish va yangiliklarni boshdan kechirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hooper, D, Whyld, K. The Oxford Companion to Chess, 1st, Oxford, New York: Oxford University Press, 1984. ISBN 0-19-217540-8.
2. H.J.R. Murray. A History of Chess. Oxford University Press, 1913.
3. Шахматы: энциклопедический словарь / гл. ред. А. Е. Карпов. — М: Советская энциклопедия, 1990. — 621 с. — 100 000 экз. — ISBN 5-85270-005-3.
4. Линдер И. М. Линдер В. И. Гарри Каспаров. Жизнь и игра, Энциклопедия шахматного олимпа. М.: АСТ, 2009 — 200 bet. ISBN 978-5-17-057379-0.
5. Линдер И. М. Линдер В. И. Гарри Каспаров. Жизнь и игра, Энциклопедия шахматного олимпа. М: АСТ, 2009 — 204—206 bet. ISBN 978-5-17-057379-0.
6. Суэтин, А. С. Столь долгое противоборство. [Andoza:] Московский рабочий, 1989 — 3 bet. ISBN 5-239-00612-1.
7. Soltis, A. Soviet Chess 1917–1991. McFarland, 2014 — 347 bet. ISBN 9781476611235.
8. Newborn, M. Computer Chess. Academic Press, 2014 — 8—9 bet. ISBN 9781483218908.
9. Newborn, M. Computer Chess. Academic Press, 2014 — 18—25 bet. ISBN 9781483218908.
10. Newborn, M. Computer Chess. Academic Press, 2014 — 30 bet. ISBN 9781483218908.
11. Линдер, И. М. Линдер, В. И.. Анатолий Карпов: Жизнь и игра, Энциклопедия шахматного олимпа. Астрель: АСТ: Люкс, 2006 — 75 bet. ISBN 5-17-028736-4.
12. Линдер, И. М., Линдер, В. И.. Анатолий Карпов: Жизнь и игра, Энциклопедия шахматного олимпа. Астрель: АСТ: Люкс, 2006 — 167 bet. ISBN 5-17-028736-4.
13. Линдер, И. М. Линдер, В. И.. Анатолий Карпов: Жизнь и игра, Энциклопедия шахматного олимпа. Астрель: АСТ: Люкс, 2006 — 108 bet. ISBN 5-17-028736-4.
14. Линдер И. М. Линдер В. И.. Гарри Каспаров. Жизнь и игра, Энциклопедия шахматного олимпа. М: АСТ, 2009 — 13 bet. ISBN 978-5-17-057379-0.